

- 4 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 18. - Арк. 1 зв.
- 5 Там же. - Спр. 278. - Рак. 6 зв.
- 6 Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. - Киев, 1851. - С. 36.
- 7 Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описание его сыном архидиакономом Павлом Алеппским. - М., 1896. - Вып. 1. - С. 16.
- 8 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 39. - Арк. 234 зв.
- 9 Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины. - М., 1900. - С. 10.
- 10 Путешествие в Малороссию академика Гильденштадта і кн. И.М.Долгорукого // Киев, старина. - 1893. - Т. 11. - С. 281.
- 11 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 39. Арк. 535 зв.
- 12 Там же. - Арк. 41.
- 13 Там же. - Спр. 278. - Арк. 1 зв., 38 зв.
- 14 Там же. - Спр. 39. - Арк. 258, 1021.
- 15 Шафонский А. Указ. соч. - С. 451.
- 16 Лазаревский А. Лубенщина и князья Вишневецкие // Киев, старина. - 1896. - Т. 2. - С. 222.
- 17 Лівобережная Україна в XVI-XVII ст. // Киев, старина. - 1896. - Т. 3. - С. 250.
- 18 ДБЛ. Відділ рукописів. Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна. - Арх. М.А.Макаревича. - Ф. 159, спр. 1640 (1820).
- 19 Толковый словарь русского языка / под ред. Ушакова. - М., 1935. - С. 983.
- 20 Словарь церковно-славянского и русского языка. - СПб., 1867. - Ч. 1. - С. 74.
- 21 And Poppe Materialy do slovnika terminov budovnictva Staroruskiego. - Wroclaw, 1962. - S. 9.
- 22 Лексикон словено-русский Памво Беринды. - Киев, 1961. - С. 28; Лексис Лаврентія Зизанія. - К., 1964. - С. 181.
- 23 Алеппский П. Указ. соч. - С. 18.
- 24 Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. - СПб., 1865. - Ч. 3. - С. 37.
- 25 ЦДІА УРСР - Ф. 1146, оп. 1, спр. 48. - Арк. 1-17.
- 26 Апанович О. Збройні сили козацтва. - К., 1966. - С. 128.
- 27 ЦДІА. - Ф. ВУА, спр. 19174. - Арк. 248.
- 28 Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII ст. - С. 79.
- 29 ЦДІА УРСР. - Ф. 37, оп. 1, спр. 39. - Арк. 1002.
- 30 Там же. - Арк. 518.
- 31 Лазаревский А. Обзорение румянцевской описи Малороссии. - С. 141-148.
- 32 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 39. - Арк. 161.
- 33 Там же. - Арк. 99 зв.
- 34 Там же. - Арк. 534.
- 35 Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля. - СПб., 1882. - Т. 3. - С. 163.

94

- 36 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, спр. 26. - Арк. 499 зв.
- 37 Там же. - Арк. 498.
- 38 Там же. - Арк. 207 зв.
- 39 Там же. - Арк. 213-214.
- 40 Там же. - Спр. 39. - Арк. 3 зв.
- 41 Там же. - Спр. 26. - Арк. 250.
- 42 Там же. - Спр. 279. - Арк. 96-246.
- 43 Там же. - Спр. 39. - Арк. 1021.
- 44 Шафонский А. Указ. соч. - С. 565.
- 45 Там же. - С. 623.
- 46 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 278. - Арк. 1 зв., 6 зв., 12 зв., 40 зв.
- 47 Там же. - Спр. 39. Арк. 1021. Згадка про верхню фортецю Ніжина, логічно, що була й нижня фортеця - місто.
- 48 ДБЛ. Відділ рукописів. - Арх. М.А.Маркевича. - Ф. 159. - Спр. 476, 1639, 1640.
- 49 АКСР. - Спб., 1878. - Т. 10. - С. 817.
- 50 Алеппский А. Указ. соч. - С. 85.

Надійшла 1.10.1986 р.

В.О.Пірко

ОБОРОННІ СПОРУДИ XVII-XVIII ст. ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В ЗАСЕЛЕННІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджується вплив будівництва оборонних споруд на заселення територій в міжріччі Дніпра й Сіверського Донця.

В статье исследуется влияние строительства оборонительных сооружений на заселение территорий в междуречье Днепра и Северского Донца.

Оборонні споруди, зведені в XVII-XVIII ст. на шляхах вторгнення в межі України й Росії орд кримського хана і натайських мурз, привертати увагу багатьох істориків різних періодів. Проте лише в монографіях В.П.Загоровського¹ і В.М.Кабузана² йдеться про значення Ізюмської та Української ліній у заселенні Південно-Східної України. Поза увагою залишилися не тільки менш важливі споруди, а й остання з укріплених ліній - Дніпровська. В зв'язку з цим у статті зроблено аналіз впливу будівництва оборонних споруд на заселення території в межиріччі Дніпра й Сіверського Донця.

© В.О.Пірко, 1990

ISSN 5-12-001227-2. Географічний фактор
в історичному процесі, 1990.

95

Після розпаду Золотої Орди Північне Причорномор'я опинилося у складі Кримського ханства. В офіційних російських документах XVI-XVII ст. права сторона Сіверського Донця від витоків Орелі називалася "кримською", а ліва - "російською". Проте на території північніше р.Кінських Вод постійно татарське населення не проживало. Багаті соковитими травами Приазовські степи використовувалися татарами як відгінні пасовища. Влітку улуси ногайських і кримських татар зі стадами доходили до витоків Орелі, Берестової та Береки.

Одночасно степи Приазов'я служили плацдармом для підготовки кримськими й ногайськими феодалами набігів на Україну і в межах Росії. Через них проходили Муравський, Ізюмський і Кальміуський шляхи, якими кримчаки і ногаї вторгалися на Лівобережну Україну й до південних уїздів Росії. В зв'язку з цим в першій половині XVI ст. на лівому березі Сіверського Донця розміщувалася російська сторожова служба³, в завдання якої входило вивідувати про наміри татар та повідомляти командування передових полків і воевод порубіжних міст. В основному вона формувалася із рильських і путівльських козаків та служилих людей.

У другій половині XVI ст. рильські та путівльські сторожі й станичники, спостерігаючи за татарськими саками все далі заглиблювалися в Приазовські степи, доходючи до верхів'їв Самари, Торця, Бахмута і Міуса⁴. Посилення набігів кочівників змусили в 70-х роках московський уряд вжити заходи щодо вдосконалення сторожової і станичної служби. В 1571 р. на південних кордонах установили 73 сторожі, з яких - 7 на лівому березі Сіверського Донця. Перша - між річками Мжею й Коломаком на Муравській сакмі. Друга - сьома знаходилася на лівому березі Сіверського Донця (Обишкінська, Балаклійська, Савінонько-Ізюмська, Святогірська⁵ й Айдарська), в тих місцях, через які кримчаки найчастіше переправлялися на лівий берег Донця⁶. Під прикриттям сторожової і станичної служби з кінця XVI ст. почалося заселення середньої течії Донця українським і російським населенням. Згодом сторожі переросли в справжні поселення⁷.

Важливе значення для залюднення Середнього Подонців'я мало зведення на Ізюмській сакмі при гирлі Осколу в 1599 р. Царе-Борисова⁸. Згідно з переписом 1601 р. разом з гарнізоном в ньому проживало 4222 чоловіка⁹. Під його прикриттям освоювалися землі на лівому й правому березі Сіверського Донця. З кінця XVI ст. розпочалося освоєння Тороських соляних озер, на які влітку для виварювання солі приїжджали жителі південних міст Росії й Лівобережної України. Крім ослеваріння, приїжджі промишловці полю-

вали в лісах, добували мед, ловили в річках рибу. Із розповіді валуйчанина П.Котельникова видно, що в 20-х роках XVII ст. на Тороські соляні озера приїжджали жителі Белгорода, Оскола, Сльця, Курська, Воронежа та інших міст. Оскільки їм постійно загрожувала небезпека татарських набігів, то вони звернулися до царського уряду з пропозицією побудувати біля озер фортецю, а під її прикриттям завести державні варниці, на які стануть приїжджати за сіллом жителі прикордонних міст, що принесе казні чималі прибутки¹⁰.

Не маючи змоги побудувати фортецю біля соляних озер, в 20-х роках XVII ст. царський уряд надавав всіляку допомогу Святогірському монастирю, який знаходився на правому березі Донця поблизу соляних озер. З 1624 р. монастир отримував гроші й продукти від держави¹¹, а з початку 40-х років в ньому знаходилася постійна військова варта, яка не лише охороняла монастир від татарських набігів, а й стежила за всіма переходами татар у цьому районі та сповіщала про них воеводам¹². Монастир утримував на Донці паром, на якому перевозив приїжджих солеварів, отримуючи за це відповідну плату. Якщо на перших порах військова варта до монастиря висилалася з Белгорода й Валуйок, то з заселенням у 1638-1639 рр. Чугуївського городища ці обов'язки були покладені на місцевих козаків, які в травні 1645 р. змінили в монастирі белгородців¹³. За вказівкою царського уряду, ними був збудований поблизу Тороських озер, на місці татарської переправи через р.Торець, невеличкий острог, в якому поперемінно несли службу по 20 козаків¹⁴.

Така чисельність козаків острогу звичайно не могла гарантувати безпеку торським солеварам, тому царський уряд у 1646 р. доручив козацькому голові Протасову, який супроводжував кримських гінців з Валуйок на Тор, визначити місце й нанести на план, де можна було б побудувати місто, здатне захистити і Торську переправу, і соляні озера від нападу кочівників. Після огляду місцевості Протасов дійшов висновку, що найкращим місцем для закладання міста являється район Маяцького озера, поблизу якого знаходився ліс, а в Донці - хороша питтєва вода, оскільки в р.Тор вода була солонуватою. Поруч знаходилося достатньо землі для забезпечення рідлею та пасовиськами не менше 1000 сімей новозбудованого міста¹⁵.

12 квітня 1648 р. белгородському воеводі була направлена царська грамота про будівництво міста біля Торських озер. Проте 30 квітня на засіданні боярської думи це рішення було відмінено¹⁶. Нова царська грамота про будівництво міста на Торі була доставлена воеводі в травні 1660 р., коли до Воронежа прибула група переселенців з Правобережної України. Забезпечивши їх продуктами та

зброєю, воевода з белгородцем С.Кошелевим направив їх на Тор з дорученням побудувати місто. Прибувши на Тор і ознайомившись з місцевістю, Кошелев у листі до воеводи вимагав дозволити будівництво міста біля Маяцького озера. Доки велось листування між воеводою і Кошелевим щодо побудови міста на Торі, прибули з Кошелевим люди розійшлись. Воевода наказав Кошелеву перевезти зброю та продукти до Царе-Борисова, а самому повернутися до Белгорода¹⁷.

Нова ухвала про побудову міста біля Торських озер відноситься до 1663 р. 16 квітня того року белгородський воевода Г.Ромодановський одержав царську грамоту, в якій зазначалося: "На Тору поставити стоялий острог со всіма крепостями". Біля острога, до озера, де варили сіль, і біля самого озера, від міста до лісу побудувати надобні, щоб солеварам було безбоязно їздити до Маяцького лісу по дрова. В місті поселити 100 сімей з числа служилих людей, що живуть в містах за Белгородською лінією¹⁸. 8 червня воевода направив на Тор для будівництва острожка солдат Белгородського полку під командуванням Я.Філімонова та по 50 родин з Валуїок і Чугуєва, 12 служилих людей з Харкова для поселення в новозбудованому містечку.

Влітку 1663 р. експедицією Я.Філімонова був закладений Маяцький острог і поселено 112 родин служилих людей. У Святогірського монастиря конфіскували паром, а на тому місці через Донець збудували міст і стали збирати мито з приїжджих солеварів на користь держави¹⁹. В березні 1664 р. белгородському воеводі була направлена царська грамота з вказівкою побудувати біля Торських озер державні варниці й налагодити виварювання солі. Для цього передбачалося з бльця доставити 100 казанів та відрядити для охорони варниць 88 стрільців, а для роботи на промислах - 215 чоловік робітничих людей та 15 присяжних²⁰. Таким чином, під прикриттям Маяцького острогу та польових укріплень біля Торських соляних озер розпочалося солеваріння для поповнення царської казни.

У 1665 р. на промисли направили воронежця С.Тітова з дорученням завершити будівництво Маяцького острогу та налагодити виварювання солі для держави. С.Тітов склав перший опис містечка Маяки, в якому зазначалося, що "місто ... збудовано неподалік Торських озер на Маяцькому городищі... в 1671 р." Острог споруджено з дубових колод. Довжина стін 185 сажнів. У стінах дві башти проїжджі, чотири - глухі. Навколо міста викопали рів і збудували додаткові укріплення²¹. Проте розташований на відстані п'яти верст Маяцький острог не міг надійно захищати соляні промисли, які значно розширилися з побудовою державних варниць. Набіги кримців і ногайців на промисли змусили воеводу відрядити на промисли

воронежця В.Струкова, доручивши "виміряти й описати місця, якими здійснюють на промисли набіги кочівники, і визначити, які укріплення слід збудувати біля озер, щоб захистити і Торські озера, і Маяцький острог"²². Наприкінці квітня В.Струков подав воеводі план укріплення соляних промислів і Маяцького острогу. В ньому зазначалося, що Маяцький острог стоїть не в тому місці й не може бути надійним захисником ні порубіжним містам, ні Торським соляним озерам. В.Струков пропонував перенести його до гирла р.Тор і споруджувати біля "татарського перелазу", на лівому березі ріки насипати земляний вал та збудувати інші укріплення. Валом і надобами обнести соляні озера та дорогу до Маяцького лісу, що гарантуватиме доставку дров на промисли²³.

Проте перелічені укріплення біля Торських озер, незважаючи на неодноразові нагадування, в 60-х роках не були збудовані. Тим більше, під час заколоту І.Брюховецького та антифеодальних селянських повстань під керівництвом С.Разіна Маяцький острог був зруйнований, а переселенці повернулися на колишні місця проживання²⁴. У зв'язку з посиленням набігів орд кримського хана і ногайських мурз на південні рубежі Росії під час війни з Туреччиною царський уряд розпорядився не лише відбудувати Маяцький острог, а й звести нове місто біля Торських озер.

За велінням царського уряду влітку 1676 р. белгородський воевода направив на Торські озера служилих людей з Р.Масловим, зобов'язавши їх побудувати містечко Соляне і заселити його переселенцями з Правобережної України²⁵. Згідно з повідомленням Г.Ромодановського до Розряду від 12 січня 1677 р., будівництво містечка на той час ще не було завершено, але в ньому уже поселилися та обзавелися садибами 245 сімей з України. Інші продовжували прибувати та селитися²⁶. Через рік до містечка Соляного направили Б.Протасова з дорученням описати всі будови та скласти переписні книги. У складених ним книгах зазначалося, що в Соляному (1676) збудовано дві проїжджі вежі, чотири - глухих. Між ними зведено 161 сажень стіни. Навколо міста викопано рів 2,5 сажня завширшки та 1,5 сажня в глибину. Внутрі острогу знаходився приказний двір, вартове приміщення, в'язниця, на випадок облоги викопали колодезь. Ф.Олексієв, який доставив переписні книги до Розряду, розповів, що жителі Соляного два роки назад прийшли з українських міст, живуть за рахунок соляного промислу. На Торські озера влітку приїжджають до 40 тис. промишловців, які варять кожен для себе сіль. У зв'язку з частими набігами на промисли кочівників жителі містечка просили забезпечити їх зброєю та продуктами, оскільки умови не дозволяли їм займатися сільським господарством²⁷.

У 1679-1680 рр., за наказом царського уряду, від р. Коломак вдовж лівого берега Мжі, Сіверського Донця до впадіння в нього Осколу, а відтак його правим берегом до Белгородської лінії була зведена нова Ізюмська засічна лінія для захисту Слобідської України від набігів кочівників²⁸. Влітку 1680 р. воевода Хованський оглянув поселення, які знаходилися на правому березі Сіверського Донця, тобто за Ізюмською лінією. В результаті цього огляду виник план побудови так званої Торської лінії, яка повинна була захистити поселення між Сіверським Донцем і Тором. У березні 1684 р. з Розряду направили белгородському воеводі грамоту з наказом: "Для захисту від набігів "воинских людей" Маяцькому, Святогорському монастирю, Торським озерам, Царе-Борисову та іншим крайнім містам від міста Ізюма, від р. Сіверського Донця... через степ, через Черкаський ліс, Голою Долиною до Тора, по його лівому берегу до Сіверського Донця насипати земляний вал і збудувати дерев'яні укріплення..."²⁹ Маяцький острог пропонували перенести до гирла р. Тор. Всі ці роботи повинні були виконати влітку того ж року козаки Харківського і Ахтирського полків і служили люди окраїнних міст. Оскільки на будівництві лінії працювали лише козаки Харківського полку, то всіх робіт до осені 1684 р. не виконали. Передбачалось завершити будівництво лінії влітку наступного року. Проте на початку 1685 р. вирішено відкласти будівництво лінії до наступних розпоряджень³⁰.

У ході спорудження лінії біля гирла Тора (нині Казенний То-рець) побудували нове містечко, куди повинні були переселитися жителі Маяцького. Оскільки вони відмовилися переселятися у ново-збудоване містечко, то його стали заселяти новими прибулими. Таким чином, у межиріччі Сіверського Донця і Тору появилось ще одне укріплене містечко, яке згодом стало називатися Райгородок³¹.

Отже, у другій половині XVII ст. після об'єднання України з Росією у зв'язку з масовим переселенням українського населення і освоєнням земель Слобідської України стало можливим будівництво в межиріччі Сіверського Донця і Тору трьох укріплених містечок - Маяків, Соляного (Тору), Райгородка, а також Торської лінії, котра прикривала не лише зазначені містечка, соляні промисли, а й шлях до Ізюмської і Торської переправ, якими часто користувались орди кримського хана для набігів на південні кордони Росії. Новобудови сприяли притоку нових переселенців, зміцненню краю.

Заселення Північного Приазов'я відбувалося за рахунок вихідців з Слобідської України, Лівобережжя та Запорозжя. Наприкінці XVI - на початку XVII ст. запорозькі козаки розпочали освоєвати північне побережжя Азовського моря. Для захисту рибних промислів

біля гирла Кальміуса, на місці колишнього генуезького поселення Адомахи, звели невеличке укріплення, відоме під назвою Домахи³², яке згодом стало центром Кальміуської паланки. У XVII ст. запорозці для підтримки зв'язків з донськими козаками, охорони річкових шляхів, якими вони іноді користувалися під час спільних з донцями походів на кримські й турецькі міста й повернення з них розставили пікети по Самарі, Вовчій та інших річках Північного Приазов'я. Поступово там виростали зимівники, а згодом виникли й постійні поселення³³. Найбільш інтенсивно освоювалася запорозжями в XVII ст. багата рибою р. Самара. В її заплавах знаходилися прекрасні пасовиська, а в лісах, що розкинулись на її берегах, водилось чимало звірів, диких бджіл. Недивно, що ці місця запорозці називали "раєм божим на землі"³⁴. У 1672 р. біля впадіння Самари в Дніпро на острові був заснований монастир, переважно більшість монахів якого поповнювали пристарілі запорозці. В 1676 р. в шести верстах від гирла Самари згадувалося містечко Стара Самара, поруч з яким в 1688 р. для підтримки російських військ під час Кримського походу В.В. Голіцина, за наказом російського уряду, українські козаки збудували Старосамарський ретраншамент³⁵. Трохи вище від Старосамарського ретраншаменту в 1689 р. збудували Новогеоргіївськ (Вільний)³⁶. Все це сприяло прискоренню заселення території в межиріччі Орелі й Самари наприкінці XVII ст. Відбувалося воно як за рахунок вихідців з Лівобережної України, так і Запорозжя.

Важливе значення в подальшому заселенні Північного Приазов'я мали Азовсько-Дніпровські походи російських військ і запорозьких козаків у 1695-1696 рр., в результаті яких Росія добилася виходу до Азовського моря. Зміцнення Азова, будівництво Троїцької, Міуської і Павловської фортець сприяло притоку населення в Північне Приазов'я. Виникли нові поселення, збільшувалося чисельність жителів у заснованих раніше. Так, на місці відкритих на р. Бахмут у 1683 р. соляних джерел до початку XVIII ст. виросло нове поселення, в якому згідно з описом 1701 р., згадувалися острожок з дубових колод, а поруч з ними митниця й посад, де жили солевари. Поблизу знаходилися соляні джерела, 170 діючих сковорід для виварювання солі, 15 комор для її зберігання, 9 кузень³⁷. З 1703 р. містечко Бахмут стало центром Бахмутського повіту, в якому нараховувалося 1302 двори³⁸. Показником приросту населення певною мірою може служити заселення містечка Райгородка. За 1700-1720 рр. кількість його жителів зростає на 42 сім'ї. Більшість з них прибула з Слобідської України³⁹.

Внаслідок невдач російської армії при Пруті, Росія змушена була поступитися здобутком під час Азовсько-Дніпровських походів

територією. Кордон з Кримом був перенесений з межиріччя Орелі й Самари до верхів"їв Торця, Кальміуса, Бахмута, Лугані, Кондрючої, по Темірнику до Дону. Збудовані наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Північному Приазов'ї споруди довелося зруйнувати. Ні одна зі сторін не мала права зводити оборонних споруд в межиріччі Орелі й Самари. Після 1709 р. запорожці перенесли свій кіш під Олешки. Все це значною мірою позначилося на заселенні Південно-Східної України.

Після зруйнування укріплень на побережжі Азовського моря більше уваги приділялося зміцненню обороноздатності порубіжних укріплень, зокрема Бахмутської і Торської фортець. До Бахмута перевели значну частину гарнізону, перевезли гармати з Троїцької фортеці. 2 лютого 1713 р. був виданий наказ про набір у Київській та Азовській губерніях по 3500 чоловік ландміліції⁴⁰, вжито заходи щодо поліпшення системи повідомлення про загрозу нападів кочівників⁴¹. У 1729 р. між Торською фортецею та річкою Берекою поселили Сербський гусарський полк (близько 600 військовослужбовців, запрошених на службу до Росії ще за Петра I) під командуванням Албанеза⁴². Проте зазначені заходи виявилися малоефективними. У другому-третьому десятиріччях набіги кримчаків та ногайців на Лівобережну та Слобідську Україну, південні повіти Росії різко посилюлись, що стало однією з причин перенесення соляних промислів з Тора в 1720 р. на лівий берег Сіверського Донця, до с.Співаківки, де знаходилися соляні варниці Ізюмського полковника Р.Шидловського⁴³.

З метою зміцнення південних кордонів, за ініціативою Київського генерал-губернатора, царський уряд ухвалив рішення про будівництво системи укріплень від Дніпра до р. Лугані, щоб перегородити Муравську, Ізюмську і Кальміуську дороги. Першим офіційним документом, в якому йшлося про будівництво так званої Української лінії, була січнева 1731 р. інструкція сенатору Тараканову та генерал-майору Дебреньї про порядок комплектування полків ландміліції і поселення їх вздовж кордону, "а для кращої оборони цієї окраїни між Сіверським Донцем, Берестовою і Ореллю і по Сіверському Донці спорудили лінію..."⁴⁴ Оскільки вздовж Сіверського Донця вже знаходились Ізюмська, Маяцька, Торська, Бахмутська фортеці, то роботи по зведенню лінії розпочали від Сіверського Донця до Дніпра. В 1731 р. на лівому березі р.Береки та на правому березі Брестової звели 10 фортець, насипали 120 верст земляного валу. В 1732 р. спорудження лінії продовжувалось на правому березі Орелі, де побудували ще 6 фортець. До системи Української лінії була включена й заново укріплена, збудована ще на початку XVIII ст., Паричанська фортеця. В цілому лінія мала 17 фортець, 49 редутів, з"єднаних

земляним валом та висунутими в сторону противника форпостами й маяками. На північ від Української лінії на смузі завширшки до 40 верст в 1734-1738 рр. заклали 22 слободи для ландміліції, в яких розмістились 9 полків ландміліції⁴⁵. Якщо у 1740 р. в слободах проживали 6167 одновірців чоловічої статі, то в 1745 р. їх кількість зросла до 11800⁴⁶.

Українська лінія сприяла заселенню території не лише на північ, а й на південь від неї. Особливо прискорилося освоєння земель на південь від лінії після російсько-турецької війни 1735-1739 рр. За умовами Белгородського договору Росії були повернуті загарбані в Приазов'ї землі після Прутського походу, відновлено кордон, згідно з Константинопольським договором та розмежуванням 1705 р. Важливе значення в заселенні території мало повернення запорожців на старі місця. Про заселеність території на південь від Української лінії у другій половині 40-х років свідчать матеріали "Опису наявних за Українською лінією між Дніпром і Донцем слобід і хуторів, що лежать без прикриття" (1747). У документі описано 16 сіл і слобід, 317 хуторів. Більшість з них знаходилися в межиріччі Орелі й Самари, а також біля Торської і Бахмутської фортець⁴⁷. Тому не дивно, що в 1743 р. генерал-майор Дебреньї, під керівництвом якого будувалася Українська лінія, запропонував звести нову лінію від гирла Самари до Лугані. Хоча проект був затверджений, лінії не побудували. В 1746 р. аналогічний проект склав майор Циклер, а через два роки інженер Муравйов запропонував два варіанти будівництва укріплень: від гирла Самари до фортеці біля р.Кисіль (Тамбовської) на Українській лінії і від гирла Самари до р.Лугані. У 1749 р. розглядався проект побудови укріплень від Самари до м.Ізюма на Сіверському Донці⁴⁸. Проте перелічені вище проекти не були здійснені.

У 1753 р. на спільному засіданні сенату, військової та іноземних справ колегії було вирішено побудувати лінію від гирла Самари до Бахмутської фортеці. Від Бахмута до Лугані, у верхів"ях річок Санжарівки, Міуса і Білої побудувати редуги.

Вздовж лінії поселити 9 полків ландміліції, останніх два використати для охорони поселень на правому березі Дніпра. Між Бахмутом і Луганню поселити сербо-хорватські полки І.Шевича і Р.Прерадовича⁴⁹. Проте і цей план, за винятком поселення сербів і хорватів, не був виконаний.

І.Шевич і Р.Прерадович прибули до Києва у 1752 р. і заявили, що не бажають селитися разом з хорватом, який прибув зі своїми людьми в 1751 р. Тому для поселення їм виділили територію між Бахмутом і Луганню. Українське та російське населення, яке посели-

лося на цій території, передбачалось переселити на лівий берег Донця, територію Слобідської України⁵⁰. Розпочалось заселення Сло- в"яносербії в 1753 р. Велось воно ротами або шанцями. Рота (ша- нець) становила окреме поселення. Де поселенці зайняли населені пункти "безуказного" населення, там збереглися назви цих поселень. І.Шевич і Р.Прерадович зобов'язувалися сформувати два гусарські полки, кожий по 2 тис. чоловік, але вихідців із Сербії і Хорва- тії набиралось мало, тому після обговорення цього питання команди- рам полків дозволили приймати на військову службу представників інших народностей, які визнавали православну віру. Завдяки цьому населення Слов"яносербії збільшилось з 1101 - в 1755 р. до 10 076 осіб чоловічої статі в 1763 р.⁵¹ Проте серед них іноземці, в тому числі й вихідці з Молдавії, становили лише 3992 особи чоловічої статі, основну частину складало українське населення, хоча до по- чатку 60-х років на території Слов"яносербії проживали представни- ки понад 30 європейських й азіатських народностей, у тому числі турки й татари⁵². Особливо швидко заселявся район по р.Лугані, де до того часу ще не було поселень. На території майбутнього Доне- цького повіту виникли села: Підгірне, Черкаське, Мовте, Красне, Кам"янка, Вергунка, Хороше, Кримське й Нижнє. У східній частині Бахмутського повіту появилось 6 сіл - Луганське, Привілля, Верхнє, Троїцьке, Калинівське і Серебрянське. Крім військових поселень, було засновано "поміщицькі українські села: Степанівка, Суходіл, Первозванівка і Петрівка, а також поселення одновірців - Бахмутів- ка"⁵³.

Заселялася територія й на захід від р.Бахмут. На плані Бах- мутського повіту, складеному в 1767 р., на лівому березі верхів"я Бахмута знаходились слобода Микитівка, Хованів хутір й 11 безімен- них хуторів. На північ від м.Бахмута хутори й слободи позначені не лише вниз на лівому березі Бахмута, а й на його притоках - Близьких і Дальніх Ступках, Васюківці, Сухій та інших - всього 8 слобід і 132 хутори⁵⁴. Значна частина з них належала міщанам Бахмута.

Питання про будівництво нової лінії знову постало при роз- гляді проекту утворення Новоросійської губернії в 1764 р. Створе- на для цього комісія дійшла висновку не зводити суцільної лінії, а побудувати лише фортеці й редуту для прикриття полків, які на- мічалось розселити вздовж лінії. Фортеці середнього розміру комі- сія пропонувала спорудити в Богородицькому на Самарі, гирлі Луга- ні, біля верхів"їв Самарі - велику фортецю. Між ними передбачало- ся побудувати різних розмірів редуту. В тому ж році за участю ін- женерів-геодезистів здійснювалось розмежування губернії й визна-

чалися місця побудови фортець. Найкращим місцем для побудови фор- теці на Самарі інженери визнали район містечка Новоселиці - цент- ра Самарської паланки. У верхів"ях Самарі пропонувалось спорудити фортецю, назвавши її Катеринівською, а р. Бик або Кривий Торець - Павловську, при гирлі Лугані - Бли- саветинську. Між ними для прикриття рот козацьких полків звести 24 редуту⁵⁵. Будівництво фортець і редутів передбача- лось розпочати в 1767 р. і завершити в 1768 р. Проте й на цей раз лінія не була збудована. Правда, повідомлення з місць до похідної канцелярії Запорозького коша свідчать, що влітку 1770 р. на р.Са- марі велось будівництво укріплень, де були зайняті українські ко- заки та одновірці Воронежської губернії, що в збудованих ними ре- дутах розміщувалися підрозділи українських козацьких полків⁵⁵.

Останній напад орд кримського хана на Україну наприкінці 1768 - на початку 1769 р. завдав величезних збитків Бахмутській провінції, поселенням на південь від Української лінії та на Пра- вобережжі й змусив урядові кола прискорити зміцнення оборони пів- денних рубежів. За завданням військової колегії під керівництвом генерал-поручика М.Деденьова на початку 1770 р. був складений план побудови нової укріпленої лінії, яка повинна була перетнути простір між Дніпром й Азовським морем і закрити кримчакам вихід на лівобережжя Дніпра. План передбачав на флангах лінії, тобто вздовж Дніпра та на березі Азовського моря побудувати фортеці середньої величини, три малих фортеці побудувати на правому березі р.Кінські Води, а дві - на лівому березі Берди. Між верхів"ями Кінських Вод і Берди насипати земляний вал та вирити рів глиби- ною - 2, шириною - 4 сажня. Вздовж валу побудувати три ротних фортеці, а між ними 7 редутів. Греблями в Кінських Водах та Бер- ди підняти рівень води, щоб створити на шляху противника додатко- ві перешкоди. Фортеці та редуту забезпечити 1320 гарматами. Всі роботи по зведенню лінії передбачалося виконати протягом 6 років. Їх загальна вартість без витрат на харчі робітним людям повина була скласти 1 178 549 крб.⁵⁷

Будівництво лінії розпочалось одночасно зведенням флангових фортець наприкінці літа 1770 р.⁵⁸ В офіційних документах про Олександрівську фортецю знаходимо згадки від 25 серпня 1770 р. Проте поспішність, з якою зводилася вона, привела до того, що, як виявилось згодом, місце для неї вибрали не зовсім вдало на Мокрій Московці. Тому в 1771 р. була закладена нова фортеця на Сухій Московці. Через недостаток робітних людей, близькість театр- ну воєнних дій, стихійні лиха та інше будівництво лінії затри- мувалось і фактично продовжувалось до 1783 р., коли Кримський

півострів повністю увійшов до складу царської Росії. Щоб зменшити загрози на зведення лінії В.Чертков, який змінив на посту коменданта М.Деденцова, запропонував у квітні 1776 р. незавершені до того часу Микитівську, Григорівську, Олексіївську та Захарівську фортеці перетворити в укріплені поселення. У кожному з них поселити по 200 однодвірців, переселивши їх з Бахмутської провінції⁵⁹. Пропозиції В.Черткова були спрямовані на те, щоб перетворити лінію з військово-оборонного спорудження, у військово-господарче. Вони стали можливі лише після укладання Кючук-Кайнарджійського миру.

Про стан лінії на час припинення її побудови можна дізнатися з опису міст Азовської губернії, складеному в 1782 р. Фактично на той час були споруджені Олександрівська й Петровська фортеці. В Олександрівській фортеці, земляні укріплення якої були майже повністю завершені, знаходилось 5 кам"яних будинків, фаєркових - 25, дерев"яних - 6. Жителі міста селилися у передмісті, між старою і новою фортецями. За порівняно короткий час з землянок і мазанок тут виникло поселення, спочатку назване "Невінчаним кутком", а згодом Солдатською слободою. Оскільки місто виросло на Дніпровському тракті (по якому водою вантажі переважно сплавлилися до Старої Самари, а від неї суходолом перевозилися до р.Московки, де знову вантажилися на судна й відправлялися Дніпром донизу, або ж далі суходолом - в Крим), тут збудували митницю й карантин. Щорічно в той час у місті відбувалося чотири ярмарків, знаходився лазарет, аптека, школа та інші службові будівлі. З 1780 р. воно стало центром повіту. У 1782 р. в ньому проживало 376 осіб чоловічої статі (купців та міщан), 901 військовослужбовець⁶⁰. Це дає можливість стверджувати, що з часу заснування Олександрівськ став важливим господарським осередком.

Важливе господарське значення з перших років заснування мала Петровська фортеця, збудована на березі Азовського моря біля гирла р.Берди. А.Гюльденштедт, який побував там наприкінці 1773 р., підкреслював важливу роль фортеці у розвитку торгівлі з Кримом. Він писав, що з Ростова і Таганрога до Петровська везли вантажі суходолом, а звідтіля їх відправляли на судах до Керчі й Єникале, оскільки в Крим морем можна було добратися за 16 годин лише за умов північного вітру, в той час як з Ростова й Таганрога для початку подорожі потрібен був північно-східний, а потім північний вітер⁶¹.

Земляні укріплення Петровської фортеці на 1782 р. були майже завершені. Торгової морської гавані до того часу ще не збудували. Пристань знаходилася на укріпленому сваями морському березі. До

неї могли швартуватися судна, глибина яких не перевершувала 6 футів. Більш глибоководні судна змушені були стояти у відкритому морі за 1,5 - 2 версти від берега, що надто ускладнювало їх завантаження. При фортеці знаходилась митниця. Через неї поступала в Крим уся пошта. В місті проживало, крім солдат й офіцерів гарнізону, 618 осіб чоловічої статі різних соціальних груп⁶². У Кирилівській, Микитівській і Захарівській фортецях, крім будинків для військово-інженерного персоналу та казарм, не було інших будівель. У цих фортецях перебували лише військові гарнізони. У Григорівській і Олексіївській фортецях не було ніяких будівель. На північ від Української лінії поселялись відставні солдати. Вони заснували села Кінське, Жеребець, Комишувате, названі від річок, на яких знаходились⁶³.

Дані про заселення межиріччя Дніпра й Сіверського Донця на середину 70-х років XVII ст. містяться в описах Азовської губернії. В них зазначається, що до створення губернії в 1775 р. (без Війська Донського) на її території знаходилось 8 поселень запорожців, 29 - військових, 13 - державних, 58 - однодвірців, 5 - волосних, 2 - розкольніцьких, 2 - економічних, 2 - відписних, 73 - поміщицьких, 3 українських стана, 3 міста, 5 фортець, в яких проживало 83 172 особи чоловічої статі й 74 457 - жіночої⁶⁴, тобто в 203 поселеннях проживали 157 689 чоловік (про заселеність окремих повітів див. табл. 1).

Таблиця переконливо свідчить, що найбільш густо були заселені розташовані вздовж Української лінії Царичанський і Натальїнський повіти. Заселення Бахмутського й Торського повітів, котрі захищали полки І.Шевича та Р.Прерадовича, розпочалося в XVII ст. Три останні повіти, землі яких до початку 70-х років не мали ніяких оборонних споруд, найбільше потерпіли від останнього набігу кримців і розпочали заселятися лише з будівництвом Дніпровської лінії, тобто після створення Азовської губернії.

Дані таблиці викликають сумнів щодо повної об"єктивності опису Азовської губернії, в якому не згадувалися зимівники й хутори, котрі належали міщанам Тора, Бахмута та запорожцям. Таким чином, загальну кількість населення можна визнати заниженою. Слід також врахувати й те, що на загальній чисельності населення Азовської губернії не могли не позначитися, крім нападу кримців, події війни з Туреччиною.

У цілому ж наведені вище факти дають можливість стверджувати, що обороні споруди, насамперед укріплені лінії - Ізюмська, Торська, Українська та Дніпровська, а також інші фортифікаційні споруди, зведені в другій половині XVII - XVIII ст., відіграли важ-

Заселеність Азовської губернії в 1775 р.*

Повіт	Кількість поселень	Чисельність жителів		
		чоловік	жінок	всього
Катеринославський	4	4968	4543	9511
Царичанський	29	13229	11560	24789
Наталїнський	61	26010	24261	50271
Торський	30	6812	5708	12520
Бахмутський	65	29395	26326	56326
Таганрозький	13	2663	1952	4615
Марієнпольський	-	-	-	-
Павлоградський	-	-	-	-
Олександрівський	1	95	67	162
Всього	203	83172	74457	157589

* ЦДАДА. - Ф. 16, оп. 1, спр. 588. - Арк. 47-64.

ливу роль в заселенні Південно-Східної України. Вони не лише охороняли населення від нападів кочівників, а й виконували функції своєрідного трампліну, тилової бази для просування українського і російського населення на південь, освоєння земель Північного Приазов'я.

- 1 Загоровский В.П. Изюмская черта. - Воронеж, 1980. - 236 с.
- 2 Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринослав. и Херсон. губ. (в ХУШ - первой пол. XIX в.). - М., 1976. - 306 с.
- 3 Полное собрание русских летописей. - М., 1965. - Т. 13. - С. 437; Герберштейн С. Записки о московитских делах. - Спб., 1908. - С. 106.
- 4 Разрядная книга (1475-1598 гг.). - М., 1966. - С. 223, 233.
- 5 В літературі поширена думка, що Бахмутська сторожа стала початком виникнення м. Бахмут (Артемівськ). Її хибність спростовується тим, що сторожа знаходилася біля гирла р. Жеребець, на відстані майже 30 верст від нинішнього міста.
- 6 Беляев И. О сторожевой и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. - М., 1848. - С. 7.
- 7 Назва Святогірської сторожі дає підстави вважати, що в ХУІ ст. тут існував монастир, який в офіційних документах згадується з 1624 р.
- 8 Загоровский В.П. Указ. соч. - С. 53.
- 9 ЦДАДА. - Ф. 210, Белгород. стіл, стовп. 1. - Арк. 93-100.
- 10 Там же. - Арк. 83-84.
- 11 Там же. - Стовп. 504. - Арк. 80; Стовп. 886. - Арк. 31.
- 12 Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Харьков, 1858. - Ч. 5. - С. 114.
- 13 Там же.
- 14 Там же. - С. 117.
- 15 ЦДАДА. - Ф. 123, оп. 1, спр. 7. - Арк. 1-6.

108

- 16 ЦДАДА. - Ф. 210, Белгород. стіл, стовп. 255. - Арк. 1-4, 55.
- 17 Там же. - Стовп. 436. - Арк. 321.
- 18 Там же. - Стовп. 769. - Арк. 425.
- 19 Там же. - Стовп. 504. - Арк. 77-79.
- 20 Там же. - Стовп. 598. - Арк. 123.
- 21 ЗООИД. - 1860. - Т. 4. - С. 310.
- 22 ЦДАДА. - Ф. 210, Белгород. стіл, стовп. 998. - Арк. 125.
- 23 Там же. - Стовп. 1530. - Арк. 225-229.
- 24 Там же. - Стовп. 1319. - Арк. 14.
- 25 Там же. - Стовп. 498. - Арк. 73.
- 26 Там же. - Стовп. 998. - Арк. 73-79.
- 27 Там же. - Арк. 79.
- 28 Загоровский В.П. Указ. соч. - С. 87-196.
- 29 ЦДАДА. - Ф. 210, Белгород. стіл, стовп. 1530. - Арк. 894-895.
- 30 Там же. - Арк. 898.
- 31 Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопр. истории. - 1986. - № 1. - С. 183-184; його ж. До питання про заснування міста Слов'янська // Укр. іст. журн. - 1976, - № 9. - С. 117-118.
- 32 Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - К., 1970. - С. 13.
- 33 Там же. - С. 368.
- 34 Зварницький Д.И. Вольности запорожских казаков. - Спб., 1898. - С. 289.
- 35 Там же. - С. 60.
- 36 Історія городов и сел Украинской ССР: Днепропетровская область. - К., 1977. - С. 16-17.
- 37 ЗООИД. - 1844. - Т. 1. - С. 351-352.
- 38 ЦДАДА. - Ф. 233, оп. 1, спр. 35. - Арк. 98.
- 39 ЦДАДА. - Ф. 350, оп. 2, спр. 42. - Арк. 9.
- 40 ІСЗ. Собр. 1. - Т. 4. - № 2643.
- 41 Там же. - Т. 6. - № 3994, 4131; Т. 7. - № 4195, 4200, 4205, 4220 і ін.
- 42 Там же. - Т. 8. - № 6062.
- 43 ЦДАДА. - Ф. 353, оп. 1, ч. 2, спр. 1033. - Арк. 3.
- 44 ІСЗ. - Т. 8. - № 5673.
- 45 Пирко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Укр. іст. журн. - 1986. - № 8. - С. 142.
- 46 Кабузан В.М. Указ. соч. - С. 73, 77.
- 47 ЦДІА. - Ф. 20, оп. 1/47, спр. 351. - Арк. 164-172.
- 48 Тимофеевко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине ХУШ века. - К., 1984. - С. 37.
- 49 ІСЗ. - Т. 13. - № 10049.
- 50 Там же.
- 51 Кабузан В.М. Указ. соч. - С. 94.

109

- 52 ЦДАДА. - Ф. 248, оп. 39, спр. 2732. - Арк. 635-636.
 53 Кабузан В.М. Указ. соч. - С. 96.
 54 ЦДВІА. - Ф. ВВА, оп. 1, спр. 26037. - Арк. 1.
 55 ЦДАДА. - Ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. IV. - Арк. 525-527.
 56 Летопись Екатеринославской учено-архивной комиссии. - Екатеринослав, 1909. - Вып. 5. - С. 3-18.
 57 ЦДВІА. - Ф. 52, оп. 1/194, спр. 274, ч. 1. - Арк. 1.
 58 Дневник путешествия в Южную Россию акад. С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773-1774 г. // ЗООИД. - Т. 2. - С. 225; Новицкий Я.П. История города Александровска. - Екатеринослав, 1905. - С. 7-9.
 59 ЦДВІА. - Ф. 52, оп. 1/194, опр. 48, ч. 2. - Арк. 85.
 60 Новицкий Я.П. Указ. соч. - С. 36.
 61 Дневник путешествия... - С. 225.
 62 Описание городов Азовской губернии // ЛЕУАК. - Екатеринослав, 1904. - Вып. 1. - С. 78.
 63 Там же. - С. 77.
 64 Підраховано автором за підсумковими даними повітів. Підсумкові відомості по всій губернії дещо занижені.

Надійшло 1.10.1986 р.

Ф.П.Шевченко

РОСІЙСЬКІ ВОЄВОДИ В КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У статті висвітлюється діяльність російських воевод у Києві, політичне, стратегічне й міжнародне значення міста в другій половині XVII ст. Вказуються основні "статті" привілеїв Києва в той час, його самостійність.

В статті освещаются деятельность русских воевод в Киеве, политическое, стратегическое и международное значение города во второй половине XVII в. Указываются основные "статьи" привилегий Киева в то время, его самостоятельность.

Об'єднання України з Росією було однією із важливих подій у роки визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Шлях до нього був складним. З різних причин та обставин вирішення цього питання відкладалося. Лише в 1653 р. практично приступили до здійснення об'єднання України з Росією.

22 червня 1653 р. датована грамота царя Олексія Михайловича, послана гетьману Б.Хмельницькому, в якій повідомлялося про згоду щодо об'єднання України з Росією¹. У відповідь Б.Хмельницький через посольство, очолюване полковником Лаврентієм Капустою, пе-

© Ф.П.Шевченко, 1990

ISSN 5-12-001227-2. Географічний фактор в історичному процесі, 1990.

редав російському урядові прохання направити до Києва воевод з ратними людьми, які спільно з українськими військами давали б відсіч ворогові, що загрожував місту.

У рішенні Земського собору (який відбувся 1 жовтня 1653 р.) про об'єднання України з Росією визначалося, що гетьман через посла Лаврентія Капусту "велел государю бить челом, чтоб государь велел прислать в Киев и в иные города своих государственных воевод, а с ними ратных людей, хотя с 3000 человек, и то для тех же государевых воевод, а у гетмана людей много"².

Після Земського собору царським указом було призначено воеводами до Києва боярина, князя Федора Семеновича Куракіна й боярина, князя Федора Федоровича Волконського. Згідно з наказом вони з Москви відправлялися до Путивля, де мали чекати військ для київського гарнізону, а також наказу уряду, в якому були б викладені їх обов'язки³.

Від'їзд воевод з Путивля до Києва мав відбутися після проголошення об'єднання України з Росією, що було доручено провести спеціальному російському посольству, очолюваному боярином Василем Васильовичем Бутурліним. Цей урочистий акт відбувся 8 січня 1654 р. у Переяславі. Після нього відбулися переговори російського посольства з гетьманом. 10 січня посол В.В.Бутурлін нагадав Б.Хмельницькому про його прохання ввести російських воевод до Києва "и в иные города". Було повідомлено, що вже згадувані воеводи Ф.С.Куракін і Ф.Ф.Волконський перебувають з військом у Путивлі. Посол просив гетьмана дати вказівку Києву "воевод принять честно, и всякое послушание ... им чинить". Постало питання про утримання війська і його чисельність. І гетьман заявив, що "государевым боярам, воеводам и ратным людям кормы учнут давать, збирая с Киева и с мест, которые к Киеву приписаны...", а більше 3 тис. "государевых ратных людей в Киеве не надобно"⁴.

У листі Б.Хмельницького 17 січня 1654 р. В.В.Бутурліну, який ще перебував на Україні, висловлювалось бажання про якнайшвидше прибуття російських воевод з військом до Києва. Гетьман, зокрема, просив боярина негайно надіслати гінця до воевод у Путивль, щоб вони "к Киеву днем и ночью с ратью поспешилися, что тем лучше все православие и все Войско его царского величества Запорожское утешится, как услышат, что рать его царского величества к Киеву будет"⁵.

Про результати Переяславської ради 8 січня й переговори російського посольства з гетьманським урядом у Москві одержували відомості досить скоро. Про це свідчить грамота із Посольського приказу 18 січня 1654 р. воеводам Ф.Куракіну та Ф.Волконському